

KS. KAZIMIERZ RULKA

ZAPISKI DO DZIEJÓW INTROLIGATORSTWA WE WŁOCŁAWKU

Początkowo oprawianie ksiąg kościelnych katedry włocławskiej odbywało się zwykle na miejscu, rzadko gdzie indziej. Z akt kapitulnych można wnioskować, że czynnością tą zajmowali się miejscowi księża lub ktoś ze służby kościelnej¹.

Na kapitule 13 marca 1544 r. wymieniony jest niejaki „dominus Albertus introligator”, kapłan, który z powodu długiej choroby popadł w biedę i kapituła musiała go wspierać².

W aktach wikariuszy katedry pod dniem 28 listopada 1549 r. wspomniany jest „Andreas de Niesułkow, introligator librorum”, też kapłan³. Ten Andrzej z Niesułkowa trudnił się wykonywaniem opraw książkowych na potrzeby miejscowego duchowieństwa, a zapewne oprował także rękopisy wytwarzane w miejscowym skryptorium. Po śmierci Floriana z Gniewkowa (1563), przełożonego skryptorium działającego przy włocławskiej szkole katedralnej, Andrzej z Niesułkowa przejął po nim 139 pozostałych jeszcze egzemplarzy brewiarza włocławskiego (wydrukowanego w luźnych arkuszach przez H. Wietora w Krakowie w 1543 r.), zapewne w celu ich oprawiania i dalszego sprzedawania duchowieństwu diecezji włocławskiej⁴.

Od 1576 r. przez przeszło 30 lat funkcję introligatora pracującego dla instytucji kościelnych we Włocławku spełniał Florian Materka, zwany przeważnie „Florkiem”⁵, który był człowiekiem świeckim. Oprawiał on na pewno księgi chórowe kapituły włocławskiej, a zapewne także dla profesorów i uczniów miejscowej szkoły katedralnej oraz miejscowego kleru. Oprawy jego były zawsze z deski dębowej, grubej przeszło 1 cm, obciągnięte skórą. Oprawił on m.in. w 1604 r. Antyfonarz pergaminowy, w 1606 r. psalterze itp. Wykonywał on także prace naprawcze. Nie ma pewności, czy do dzisiaj zachowane oprawy na części pierwszej (*de*

sanctis) graduau będącego darem bp. Macieja Drzewickiego dla katedry włocławskiej (ms 1) i takiegoż antyfonarza (ms 4) są dziełem tego introligatora. Matka zmarł w 1608 r., nie zostawiwszy w swym fachu żadnego następcy⁶. Chyba nie był on jednak prawdziwym mistrzem w swoim kunszcie, skoro Hieronim Rozrażewski, biskup włocławski w latach 1581–1600, najczęściej swoje książki oprował w Poznaniu⁷, a nie we Włocławku.

Po śmierci Matki kapituła katedralna, nie mając na miejscu introligatora, w latach 1609, 1618, 1621 i 1636 posyłała księgi chórowe do oprawy w Toruniu⁸. Wysyłano też księgi do oprawy do Gdańska⁹.

W 1685 r. Antyfonarz i Graduał ofiarowane kościołowi katedralnemu przez biskupa Drzewickiego były ponownie oprawiane (a raczej naprawiane) przez niejakiego Wysockiego¹⁰, ale nie wiadomo, czy we Włocławku.

W roku 1787 notowany jest we Włocławku dom introligatora przy ul. Piekarskiej¹¹, ale w 1793 r. nie wymieniono takiego specjalisty w mieście¹². Potwierdzałby to fakt, że w 1795 r. (29 października) kapituła włocławska korzystając z czasowego pobytu we Włocławku jakiegoś introligatora (bibliopaega) dała mu do oprawy „librum erectionis ecclesiarum et visitationum diocesis epi Szembek” (vol. 243)¹³.

Mamy lakoniczne przekazy o włocławskich pracowniach introligatorskich w pierwszej połowie XIX w. W 1835 r. we Włocławku notowanych jest czterech introligatorów¹⁴. Rzemiosłem tym zajmowali się wtedy głównie Żydzi. Byli nimi: notowany w 1837 r. Szmul Silbersztajn, mieszkający przy ul. Królewieckiej i zatrudniający dwie osoby¹⁵, oraz notowany w 1841 r. Mosiek Silbersztejn, mieszkający przy ul. Kowalskiej i zatrudniający pięć osób¹⁶.

W 1860 r. było we Włocławku czterech introligatorów¹⁷, tak samo w 1868 r. oficjalnie funkcjonowało we Włocławku czterech introligatorów, przerabiając surowce za 600 rubli, natomiast w 1893 roku 12 introligatorów przerabiało surowce za 4000 rubli¹⁸.

Jedna oprawa w bibliotece seminaryjnej potwierdza działalność we Włocławku firmy L. Arandarczyka. Znajduje się ona na książce z 1855r. (BSWi II 710) i oznaczona jest odbiciem owalnej pieczęci metalowej z wierszonym tekstem w pięciu liniach: „Księgarnia i skład – papieru – oraz introligatorstwo – L. Arandarczyk – w Włocławku”. Oprawa bardzo prosta w polskórek

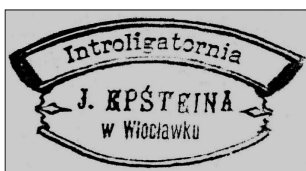
i papier marmoryzowany, nie wyróżnia się niczym ze standardowych opraw tego rodzaju.

We Włocławku funkcjonowała także intrologatornia J. Breitego, która sygnowała wykonane w tym zakładzie oprawy owalnym stemplem z wersalikowym napisem: „Intrologatornia – J. Breite – Włocławek”¹⁹. Poza

tym działała tu intrologatornia nieznanego z imienia Wołowskiego, która sygnowała swoje oprawy odbiciem prostokątnej pieczętki z wersalikowym napisem: „Intrologatornia – Wołowski & Comp – w Włocławku”²⁰.

W latach 1873–1875 oprował większą liczbę książek dla biblioteki seminaryjnej we Włocławku i dla księży Chodyńskich niejaki Jeska²¹. W 1880 r. kilkadziesiąt książek dla tychże oprował A.S. Epstein²². Niestety dziś tylko jedna z nich ma potwierdzenie oprawy u Epsteina²³. Znaczona ona jest odbiciem bogatej graficznie pieczęci kauczukowej z tekstem: „Intrologator – A.S. Epstein – w Włocławku”. Jest

to książka wydana w 1885 r., a pochodzi z księgozbioru ks. Michała Lorentowicza. Oprawa w czarny półskórek i papier marmoryzowany, niemal identyczna jak oprawa Arandarczyka. Znana jest także pieczętka intrologatorska zapewne jego krewnego – J. Epsteina²⁴.

W końcu XIX w. musiała też działać we Włocławku intrologatornia P. Wittowskiego, chociaż jej produkcję potwierdza w zbiorach seminaryjnych tylko jedna pozycja²⁵. Książka ta, wydana w 1878 r., pochodząca z biblioteki Waliszewskich w Lubieniu, ma prostą oprawę w wiśniowe półpłótno, papier marmoryzowany, złożony napis na grzbiecie, na wyklejce znajdujemy odcisk pieczęci w trzech wierszach: „P. WITTOWSKI – intrologator – WŁOCŁAWEK”.

Na oprawie jednego niewielkiego woluminu (BSWi I 2016–17), o treści ascetycznej, znajdujemy naklejkę z odciskiem pieczęci z wersalikowym tekstem w trzech wierszach: „Intrologator – J. Stachórski – w Włocławku”. Zakład ten funkcjonował we Włocławku od 1894 r.²⁶ Obecnie już podniszczona oprawa w skórę, bardzo prosta, ze złożonym napisem na grzbiecie, musiała kiedyś prezentować się ele-

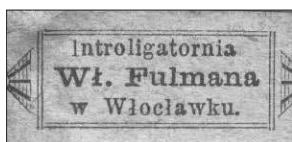
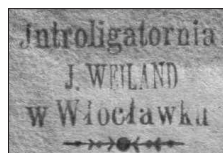

gancko. Naklejka tego zakładu widnieje także na oprawnej w ciemne płótno księdze zawierającej katalog działowy czytelnicy profesorów i alumnów biblioteki seminaryjnej.

Kilka egzemplarzy schematyzmów diecezji wrocławskiej na rok 1890 ma na wewnętrz-

nych stronach opraw odbicie pieczętki: „Introligatornia J. WEILLAND w Włocławku” (m.in. na rubryceli ks. F. Kosińskiego). Znaczyłoby to, że być może oprawiał on je dla wszystkich kapłanów wrocławskich. Oprawa w płótno, posiada maszynowe zdobienie wytłaczane na ślepo lub posrebrzane.

Natomiast na oprawie książki wydanej w 1893 r. (BSWi II 145) oraz schematyzmu diecezji wrocławskiej na rok 1900 spotkałem naklejkę z tekstem „Introligatornia Wł. Fulmana w Włocławku” (egzemplarz ks. J. Sobczyńskiego).

Oprawy te wskazują na znaczny kunszt tej introligatorni oraz na pewien zasób narzędzi i wzorników do wytłaczania zdobień na oprawach.

Od 1897 r. prowadził samodzielnie warsztat introligatorski przy ul. Żabiej 11 Widłoz Szat²⁷.

Żyd Jude Goldsztein prowadził samodzielnie warsztat introligatorski (ul. 3 Maja 2) od 1901 prawdopodobnie do 1939 r.²⁸ W bibliotece seminaryjnej nie spotyka się jego opraw.

Najwięcej jednak opraw w bibliotece seminaryjnej zachowało się z introligatorni Nowackiej²⁹. Znaczone są one odbiciem owalnej pieczęci z wersalikowym napisem: „Introligatornia Nowackiej w Włocławku” (znane jest także odbicie tegoż tekstu w formie prostokątnej), a najwięcej takich opraw pochodzi z księgozbioru ks. Michała Lorentowicza³⁰, spotyka się także na oprawach z księgozbioru księży Chodyńskich³¹. Zazwyczaj są to oprawy w brązowy półskórek.

W 1922 r. własną introligatornię, w ramach prowadzonych przez siebie warsztatów rzemieślniczych, założył Związek Harcerstwa Polskiego³², ale została ona zlikwidowana, podobnie jak pozostałe warsztaty harcerskie, w 1926 r.³³

W latach 1922–1926 notowany jest we Włocławku m.in. introligator Abram Piwowski³⁴. W 1925 r. notowano we Włocławku dwóch introliga-

torów, w tym jednego Żyda³⁵. W 1929 r. działało we Włocławku czterech introligatorów, zaliczanych do branży skórzanej³⁶. W 1930 r. pracowało we Włocławku trzech introligatorów³⁷. B. Berent twierdzi, że wszyscy oni byli Żydami³⁸, co na pewno nie jest prawdziwe, jeśli się weźmie pod uwagę dane zawarte w *Księdze adresowej Polski*³⁹. W 1937 r. jako zakłady introligatorskie chrześcijańskie notowane są: omówiona niżej introligatorknia prowadzona przez brata Aleksandra Tartasa (Plac Kopernika 6) oraz Stefana Piotrowskiego (Przedmiejska 20)⁴⁰.

W okresie przed II wojną światową własne introligatorknie we Włocławku prowadziły także znaczniejsze miejscowe drukarnie: I.J. Neumana i Wacława Tomaszewskiego⁴¹, braci Piotrowskich (ul. Nowa 25)⁴².

Znana jest także duża introligatorknia Drukarni Diecezjalnej i Księgarni Powszechnej⁴³. Istniała ona i działała na pewno także przed I wojną światową, o czym świadczą zachowane takie oprawy wydawnicze tej instytucji, jak na przykład na publikacjach: P. i L. Załuscy: *Retkinia. Rys historyczno-społeczny* (Włocławek 1914), J. Bączek: *Anomizm J.M. Guyeau* (Włocławek 1914). Są to oprawy w kolorowe płótno, na nim tłoczone czarną farbą drukarską elementy karty tytułowej otoczone swoistą ramką (nieraz bardzo wymyślną), skomponowaną z linii i zdobników typograficznych. Autorzy tych kompozycji wykazują dobre poczucie estetyki składu typograficznego. Inne oprawy to zdaje się przede wszystkim oprawy indywidualne w półpłótno, oklejane kolorowym papierem (marmoryzowanym), wytwarzanym zapewne w tejże introligatorkni.

Introligatorknią Drukarni Diecezjalnej i Księgarni Powszechnej przed wojną kierowała któraś z siostr ze zgromadzenia Wspólnej Pracy. Działała także po II wojnie światowej, ale po kilku latach została zlikwidowana.

W latach dwudziestych XX w. uprawnienia do samodzielnego prowadzenia warsztatu introligatorskiego posiadali także: Aleksander Doręgowski (od 1921 r.)⁴⁴ i Józef Stawecki (od 1924 r.)⁴⁵. Biblioteka seminaryjna posiada jedną pozycję (BSWł III 222) sygnowaną odciskami dwóch różnych pieczęci kauczukowych zakładu Józefa Staweckiego. Jest to dość prosta oprawa, niezbyt

estetyczna – oklejona papierem marmoryzowanym, półskórek czerwony, z wytłaczanym złotem tytułem na grzbiecie.

Nie ma pewności, czy Józef Stawecki występował wtedy jeszcze jako prywatny rzemieślnik świecki, czy też już jako członek Zgromadzenia Braci Sług Maryi, popularnie nazywanego Braćmi św. Józefa (przybyli oni do Włocławka prawdopodobnie w 1905 r.)⁴⁶, które w ramach Zakładów Rzemieślniczo-Wychowawczych pw. Św. Józefa⁴⁷ prowadziło znaną introligatornię (w 1937 r. kierował nią brat Aleksander Tartas)⁴⁸, w posesji przy pl. Kopernika 5/6 (obecnie ul. Prymasa S. Wyszyńskiego 2/4), nabytej w 1928 r.

Po II wojnie światowej kierownikiem introligatorni Braci św. Józefa był nadal brat Aleksander Tartas, a brat Józef Stawecki kierował bezpośrednio pracą. W 1949 r. warsztat ten, podobnie jak wszystkie inne warsztaty rzemieślnicze i szkoły tego zgromadzenia, został zagarnięty przez komunistyczne władze państwowe. Bracia pracowali jeszcze przez jakiś czas w swojej introligatorni jako pracownicy najemni. Wegetowała ona jeszcze do około 1960 r. Przez cały czas swego funkcjonowania wykonywała oprawy książek głównie dla księży włocławskich, m.in. dla ks. Jana Adameckiego, bibliofila włocławskiego. Charakterystyczna ich oprawa to czarne półpłótno (kaliko), marmurek w kolorze czarnym i tłoczony złotem napis na grzbiecie (autor, tytuł dzieła)⁴⁹. Oprawy były wykonywane bardzo solidnie i estetycznie. Po wojnie (lata 1948–1949) Bracia św. Józefa opracowywali także akta dla włocławskiego Archiwum Diecezjalnego⁵⁰. W tym zakładzie uczyli się introligatorstwa: Władysław Szymczak, późniejszy wieloletni introligator seminaryjny, Józef Chyba, Nowak i inni⁵¹.

Przy wydatnym współudziale siostr ze Zgromadzenia Małych Sióstr Niepokalanego Serca Maryi, siostry Zgromadzenia Wspólnej Pracy we Włocławku prowadziły od 1919 r. introligatornię⁵². Introligatornia funkcjonowała do wybuchu II wojny światowej. Pracowała w niej np. s. Monika (Bronisława Janik, 1913–1975) ok. 1933 r.⁵³, a także s. Zofia Kaczmarek (1895–1938) i s. Salomea (Katarzyna Zielińska, 1901–1975)⁵⁴.

Z firm państwowych zajmujących się po II wojnie światowej introligatorstwem we Włocławku należy wymienić Wielobranżową Spółdzielnię Usługową przy ul. Cyganka. Kierownikiem jej był Józef Chyba, który nauczył się introligatorstwa u Braci św. Józefa we Włocławku. Firma opracowywała książki głównie dla mieszkańców Włocławka. W latach 1974–1975 wykonała też kilkadziesiąt opraw dla czasopism gromadzonych w biblio-

tece seminaryjnej (w bładoniebieskie płótno). Dział introligatorski został w tej firmie zlikwidowany w latach osiemdziesiątych XX wieku⁵⁵.

Z bardziej znanych w powojennym Włocławku introligatorów należy wymienić p. Lucynę Kułakowską (zm. 1984), która wykształcenie w fachu zdobyła w introligatorni Drukarni Diecezjalnej i Księgarni Powszechnej. Pracowała w niej aż do jej zamknięcia w latach powojennych. Potem pracowała prywatnie⁵⁶. Wykonała wiele opraw dla ks. Jana Adameckiego⁵⁷, bp. Antoniego Pawłowskiego, ks. Stanisława Librowskiego oraz innych. Charakterystyczne jej prace to oprawy w płótno lub półpłótno, tłoczone na nich na ślepo linie w prasie drukarskiej, czasem drukowane czarną farbą drukarską napisy na grzbietach. Oprawiała też w latach 1949–1963, a może także później, głównie akta, a czasem także różne druki dla Archiwum Diecezjalnego⁵⁸.

Kolejny introligator włocławski, Władysław Szymczak, wykształcił się w rzemiośle introligatorskim u Braci św. Józefa we Włocławku. Wykształcenie ukończył egzaminem zdanym w Toruniu. Niemal 50 lat (1950–1999) pracował jako introligator w Wyższym Seminarium Duchownym we Włocławku, odrywany jednak często do innych zajęć w seminarium. Wykonywał głównie oprawy, w pracowni seminaryjnej, dla biblioteki seminaryjnej (około 14.300 wol.), ale także sporo dla kapłanów diecezji włocławskiej i dla mieszkańców Włocławka. Oprawy dla biblioteki to początkowo głównie oprawy w szare półpłótno i papier marmoryzowany własnej produkcji, potem także w półpłótno kolorowe, w końcu oprawy w płótno. W grudniu 1958 r. pomagał p. Lucynie Kułakowskiej w oprawianiu akt dla Archiwum Diecezjalnego⁵⁹. Próbował także opraw bardziej ambitnych – w skórę ze złożonymi napisami⁶⁰.

PRZYPISY

¹ S. Chodyński, *Organy, śpiew i muzyka w kościele katedralnym włocławskim*, Włocławek 1902, s. 66.

² Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Akta kapituły włocławskiej, sygn. 3(217), k. 112.

³ S. Chodyński, *Organy, śpiew i muzyka...*, dz. cyt., s. 66.

⁴ P. Pawłowski, *Andrzej z Niesułkowa*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, red. S. Kunikowski, t. 2, Włocławek 2005, s. 3.

⁵ Zob. tenże, *Materka Florian (Florek)*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, red. S. Kunikowski, t. 3, Włocławek 2005, s. 105.

⁶ Zob. S. Chodyński, *Organy, śpiew i muzyka...*, dz. cyt., s. 67–68.

⁷ Zob. L. Grzebień, *Biblioteka biskupa Hieronima Rozrażewskiego (1542–1600)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (ABMK), 22(1971) s. 93.

- ⁸ S. Chodyński, *Organy, śpiew i muzyka...*, dz. cyt., s. 68–69.
- ⁹ Zob. tamże, s. 75.
- ¹⁰ Tamże, s. 69.
- ¹¹ *Rozrządzenie Komisji Dobrego Porządku w mieście Włocławku roku 1787 uczynione*, wyd. S. Chodyński, Włocławek 1913, s. 117; zob. J. Hofman-Kupisz, *Włocławek w 1787 roku. Zabudowa miasta i struktura majątkowo-społeczna mieszkańców*, Włocławek 2001, s. 35.
- ¹² *Opisy miast polskich z lat 1793–1794*, wyd. J. Wąsicki, cz. 1, Poznań 1962, s. 531–532, pkt 36; zob. P. Bokota, *Cechy rzemieślnicze we Włocławku w okresie przedrozbiorowym (XVI–XVIII w.)*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, Włocławek 1999, s. 302.
- ¹³ S. Chodyński, *Organy, śpiew i muzyka...*, dz. cyt., s. 66, przyp. 1.
- ¹⁴ P. Bokota, *Cechy rzemieślnicze we Włocławku w okresie zaborów (1793–1918)*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 1, dz. cyt., s. 478.
- ¹⁵ M. Gruszczyńska, *Początki osadnictwa żydowskiego we Włocławku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, 13(1999) s. 330.
- ¹⁶ Tamże, s. 334.
- ¹⁷ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933, s. 161; P. Bokota, *Cechy rzemieślnicze we Włocławku w okresie zaborów (1793–1918)*, art. cyt., s. 478.
- ¹⁸ W. Wróblewski, *Statystyka Włocławka. Wiek XIX*, Włocławek 1999, s. 40.
- ¹⁹ Stempel ten widoczny jest na oprawie pozycji znajdującej się w Bibliotece Narodowej w Warszawie (sygn. II 66.361). – Informacja dr Elżbiety Pokorzyńskiej (UKW Bydgoszcz), 15 II 2013.
- ²⁰ Informacja dr Elżbiety Pokorzyńskiej (UKW Bydgoszcz), 15 II 2013.
- ²¹ Zob. *Książki wypożyczone w Bibl. Seminarium Włocławskiego*, k. 20v–23v (rkps w archiwum BSWłocł.).
- ²² Tamże, k. 27v.
- ²³ Zob. zapis na poz. BSWł I 2565.
- ²⁴ Pieczętka odbita jest na pięciu tomach *Encyklopedii powszechnej* S. Orgelbranda, wystawionych na sprzedaż na Allegro w 2006 r. – Informacja dr Elżbiety Pokorzyńskiej (UKW Bydgoszcz), 15 II 2013.
- ²⁵ Jest to pozycja o sygnat.: BSWł II 12282.
- ²⁶ Zob. naklejka na księdze zawierającej katalog działowy czytelników profesorów i alumnów (biuro BSWł).
- ²⁷ Archiwum Państwowe w Toruniu. Oddział we Włocławku (APT/oW). Zarząd miasta Włocławka 1918–1939, sygn. 2204, s. 91.
- ²⁸ Tamże, s. 35, poz. 639.
- ²⁹ Są to pozycje o sygnaturach: BSWł I 900, 1535(2), 1971, 2342, 2926(3), 2930, 2951, 3074, 3084, 3309, 4518, 4601, 17493; II 35, 183, 216, 219, 382, 384, 495, 1274(2), 1303, 1542, 1580(3), 1629, 1680, 1723, 2005, 2006, 2065, 2105, 2204, 2205, 2323–2326, III 438.
- ³⁰ Np. pozycje: BSWł I 2342, II 1274.
- ³¹ Np. pozycje: BSWł I 1971, III 438.
- ³² W.J. Skotnicki, *Harcerstwo męskie we Włocławku w latach 1911–1945*, Toruń 2002, s. 130.
- ³³ Tamże, s. 148.
- ³⁴ *Księga adresowa przemysłu, handlu i finansów*, oprac. A.R. Sroka, Warszawa 1922, nr 18337, toż, Warszawa 1926, nr 18364. – Informacja dr Elżbiety Pokorzyńskiej (UKW Bydgoszcz), 15 II 2013.
- ³⁵ P. Bokota, *Cechy rzemieślnicze we Włocławku w latach 1918–1939*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2, Włocławek 2001, s. 320.
- ³⁶ Tamże, s. 324.
- ³⁷ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, dz. cyt., s. 161;
- ³⁸ B. Berent, *Żydzi we Włocławku w Drugiej Rzeczypospolitej*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, t. 2, dz. cyt., s. 308.

³⁹ *Księga adresowa Polski*, [wyd. 4], Warszawa [1930], pod nr. 2055 podaje adresy następujących introligatorów we Włocławku: J. Goldsztein (ul. 3 Maja 2), J. Lassota (ul. Żabia 13), Zakład Św. Józefa [braci św. Józefa] (pl. Kopernika 2).

⁴⁰ *Rzemieślnik Kujawski*. Jednodniówka Związku Rzemieślników Chrześcijan we Włocławku wydana z racji otwarcia II Wiosennych Targów Rzem. Chrześcijańskiego we Włocławku 6 VI 1937, Włocławek [1937] s. [12].

⁴¹ Zob. *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa – Łódź 1972, s. 905.

⁴² Zob. *Przewodnik ilustrowany po Włocławku*, red. S. Jankowski, [Włocławek] 1922, III przegląd firm, s. III: „Introligatornia wykonywa: oprawy bibloteczne i szkolne, księgi handlowe, buchalteryjne i rejestra gospodarskie oraz wszelkie roboty nakładowe i księgarskie”. Zob. też np. odbicia pieczęci na wyklejkach opraw pozycji o sygnat.: BSW I 4282, II 1914, 4192, 4193, 4202.

⁴³ J. Kułakowski, *Historia drukarni włocławskich*, w: *Jednodniówka jubileuszowa 1917–1947 wydana z okazji XXX-lecia Związku Zaw. Prac. Przem. Poligraficznego w Polsce. Oddział we Włocławku*, Włocławek 1947, s. 11.

⁴⁴ APT/oW. Zarząd miasta Włocławka 1918–1939, sygn. 2204, s. 35, poz. 638.

⁴⁵ Tamże, s. 153.

⁴⁶ Zob. K. Rułka, *Bracia św. Józefa we Włocławku*, „Ład Boży” 1992, nr 20(4 X), s. 6.

⁴⁷ Bracia św. Józefa w ramach prowadzonych przez siebie we Włocławku Zakładów Rzemieślniczo-Wychowawczych kształcili młodzież także w zawodzie introligatorskim – [Polski Związek Zachodni. Oddział we Włocławku], *Nie zapomnimy nigdy*, Włocławek 1947, s. 38.

⁴⁸ *Rzemieślnik Kujawski*, poz. cyt., s. [12].

⁴⁹ K. Rułka, *Księgozbiór ks. Jana Adameckiego – teologa i bibliotekarza włocławskiego*, „Studia Włocławskie” 2(1999), s. 379.

⁵⁰ *Kalendarium życia, cierpień, działalności, twórczości i uznania księdza Stanisława Librowskiego*, ABMK, 58(1989), s. 395.

⁵¹ Wiadomość ustna Władysława Szymczaka, introligatora seminaryjnego, z dn. 22 VIII 1998 r.

⁵² Zob. *Listy sługi Bożego biskupa Wojciecha Owczarka znajdujące się w Archiwum Domu Generalnego Zgromadzenia Sióstr Wspólnej Pracy od Niepokalanej Maryi*, Włocławek 1997, s. 127, 130.

⁵³ Zob. M.L. Jędrzejczak, *Bieg życia sióstr ze Zgromadzenia Wspólnej Pracy od Niepokalanej Maryi zmarłych w latach 1922–1996*, Włocławek 1997, s. 73 (wydr. komputer. w BSWłocł).

⁵⁴ Wiadomość ustna od s. Laurencji Jędrzejczak z dn. 6 XI 1998 r.

⁵⁵ Wiadomość ustna Władysława Szymczaka, introligatora seminaryjnego, z dn. 22 VIII 1998 r.

⁵⁶ Wiadomość ustna Władysława Szymczaka, introligatora seminaryjnego, z dn. 22 VIII 1998 r.

⁵⁷ K. Rułka, *Księgozbiór ks. Jana Adameckiego...*, art. cyt., s. 379.

⁵⁸ *Kalendarium życia, cierpień, działalności, twórczości i uznania księdza Stanisława Librowskiego*, art. cyt., s. 406, 417, 422, 433, 439, 446, 468, 470, 483, 496, 503, 512.

⁵⁹ Tamże, s. 470.

⁶⁰ Zob. K. Rułka, *Władysław Szymczak – wieloletni introligator seminaryjny*, „Miesięcznik Diecezji Włocławskiej – Kronika”, 95(2012), nr 6, s. 577–581.